

मर्ढेकरांच्या सौंदर्यमीमांसेची अमुलाग्र तपासणी

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - महाराष्ट्र टाईम्स वर्तमानपत्र, संपा. द्वा भ कर्णिक, मुंबई, ०६ जून, १९७१)

(मर्ढेकरांची सौन्दर्यमीमांसा, प्रभाकर पाध्ये, मौज प्रकाशन, गिरगाव, मुंबई ४, पृष्ठ : २६७. मूल्य : बारा रुपये)

(प्रभाकर पाध्ये यांच्या 'मर्ढेकरांची सौंदर्यमीमांसा' या पुस्तकाचे डॉ अशोक दा रानडे यांनी केलेले परीक्षण)

मर्ढेकरांनी मराठी साहित्याच्या अनेक क्षेत्रांत प्रवेश केला. काव्य, साहित्यसमीक्षा आणि सौंदर्यमीमांसा या साहित्याविष्काराच्या तिन्ही पातळ्यांवर त्यांनी परंपरागत संकेत, रूढ कल्पना आणि चौकटबाज विचार यांना छेद दिला. आणि प्रत्येक वेळी त्यांनी आपले पाऊल इतक्या ठामपणे टाकले की केवळ त्या ठामपणामुळेही मराठी साहित्यक्षेत्र ढवळून निघणे अगदी स्वाभाविक होते.

● मर्ढेकरांचे तीन विशेष

त्यांच्या कार्याचे परिणाम अर्थात संमिश्र स्वरूपाचे होते, पण झालेल्या सर्व प्रतिक्रियांत 'स्तिमितता' हा कॉमन घटक होता. याचे कारण असे की, मर्ढेकरपूर्व कालातली साहित्यसमीक्षा, सौंदर्यमीमांसा इ. जरी इंग्रजी साहित्यापासूनच स्फूर्ती घेत असत तरीही आमच्या संज्ञा इ. मध्ये संस्कृत परंपरेचा दाट वास असे आणि आमची स्फूर्तिदात्री इंग्रजी मॉडेलसही इंग्रजी वाडमयातील रोमॅंटिक कालखंडातली असत. शिवाय बहुतांशी आमची स्फूर्तिक्षेत्रे पाश्चात्य साहित्यसमीक्षा, पाश्चात्य ललितवाडमय आणि काही अंशी पाश्चात्य तत्त्वज्ञान (तेही आधुनिक नव्हे) अशीच राहिली. यामुळे या सर्व बाबतीत एखादी अखंड विचारपरंपरा वगैरे अस्तित्वात असल्याची भ्रामक समजूत मराठी वाडमयात या ना त्या रूपाने थर करून असे. मर्ढेकरांच्या कार्याने हे स्वरूप पालटले. त्यांच्या धक्कादायक कार्याचे वर्णन 'एक्लेक्टिसिझम' - सारग्राहित्त्व असे करता येईल. मर्ढेकरांच्या सारग्राहित्त्वाचे विशेष तीन नोंदविता येतील. त्यांनी आपली पाश्चात्य स्फूर्तिक्षेत्रे समकालीन नसली तरी बरीचशी अलीकडे खेचली हा पहिला. आपल्या लिखाणात संस्कृत परंपरेचा वास त्यांनी येऊ दिला नाही हा दुसरा आणि आपली स्फूर्तिदायक क्षेत्रे त्यांनी पाश्चात्य समीक्षा, साहित्य, आणि तत्त्वज्ञान यापलीकडे नेली हा तिसरा. या तिरंगी सारग्राहित्त्वामुळे त्यांच्या समीक्षेने जे स्वरूप धारण केले त्याचे समग्र आकलन करण्याएवढी साधनसामग्री मराठी समीक्षकांजवळ तत्काली तरी उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे "वामन मल्हारकृत प्रशंसा ते गो वि करंदीकरकृत प्रशंसा जागतिक पातळीवर नेऊन ठेवणे" असा मर्ढेकरांच्या कीर्तीचा प्रवास बराचसा निर्वेध झाला. मर्ढेकरांच्या समग्र भूमिकेचे समग्र आकलन समर्थपणे होणे मात्र इथपर्यंत जमले नव्हते. हा मान श्री. प्रभाकर पाध्ये यांच्या ग्रंथास द्यावा लागेल इतका त्यांचा प्रयत्न आरंभकारी (पायोनिअरिंग) आणि महत्त्वाचा आहे.

पाध्यांच्या प्रयत्नाचा पहिला विशेष म्हणजे त्यामागील गाढा व्यासंग होय. पत्रपंडित हे पंडित असतातच असे नाही. पण पाध्यांच्या व्यासंगाविषयी शंका राहात नाही. वीसएक वर्षापूर्वीच 'कलेची क्षितिजे' या आपल्या पुस्तकावरील कडक मर्ढेकरी अभिप्रायामुळे पाध्यांना आपल्या भूमिकेची "अधिक व्यवस्थित व अभ्यासपूर्ण" मांडणी करायला हवी हे जाणवले. "मर्ढेकरांची भूमिका एकदा मुळापासून तपासायला हवी" असेही त्यांच्या लक्षात आले. पाध्यांचा विशेष असा की, या संकल्पानुसार त्यांनी १९६३ साली खरोखरच पुन्हा सुरुवात केली आणि अगदी संस्कृत पठडीतल्या पंडितांप्रमाणे त्यांनी विषय धुंडाळला. मर्ढेकरी मीमांसेचे सारग्राहित्त्व लक्षात घेता पाध्यांच्या प्रयत्नाची आवश्यकता ध्यानात येते. मर्ढेकरी समीक्षेने आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र

(प्रायोगिक, मज्जामानसशास्त्र इ. शाखांसह), इंग्रजी आणि मराठी काव्य आणि साहित्यसमीक्षा इ. ठिकाणांहून आपले आभार घेतले. पाध्यांनी यावर ताण केली. वर उल्लेख केलेल्या सर्व मर्दकरी आधारांचे शोधन पाध्यांनी इतके खोलवर जाऊन केले आहे की तुलनेने मर्दकरांचे सारग्राहित्व वरबरेचे वाटावे. मर्दकरी भूमिका मुळापासून तपासण्याच्या पाध्यांच्या या उद्योगामुळे जे जे मर्दकरी सिद्धांत नवीन आणि म्हणून मौलिक वाटत होते त्या सर्वांची मुळे पाश्चात्य समीक्षेच्या कोणत्या ना कोणत्या आविष्कारात आहेत असे सिद्ध होते. मर्दकरांच्या मौलिकतेमागील नावीन्याचे पाठबळ पाध्यांनी काढून टाकले आहे आणि विशुद्ध संवेदना, कलेचे माध्यम, लयबद्ध रचना इ. मर्दकरी मीमांसेच्या सर्व कमानीच्या दगडांना पाध्यांनी पाश्चात्य पाया दाखवून दिला आहे.

● कुशल मांडणी

पाध्यांनी आपल्या पुस्तकाची मांडणी मोठ्या कुशलतेने केली आहे. मर्दकरांनी घातलेली भर म्हणून ज्यांचा उल्लेख होतो त्या माध्यमादी संकल्पनांवर प्रथमतः स्वतंत्र प्रकरणे येतात. मग यांचे आधार असू शकतील अशा तत्त्वज्ञान, मूल्यवाद, व गेष्टाल्ट मानसशास्त्र या पाश्चात्य ज्ञानशाखांचे मर्दकरांना स्वरूप कसे वाटले व ते कितपत याची चर्चा स्वतंत्र प्रकरणात होते. आणि यानंतर या सर्वांचा संकल्पित परिणाम म्हणून शक्य होणाऱ्या कलावंताचे व्यक्तित्व आणि भावार्थाचे संघटन या संकल्पनांची चर्चा केली जाते. अमूर्त संकल्पनांच्या तात्त्विक चर्चेने सिद्ध झालेल्या इथपर्यंतच्या पार्श्वभूमीवर पाध्ये आपल्या आणि मर्दकरांच्या प्रमुख चिंतनाधारावर - वाडमयावर भर देऊन मर्दकरी सौन्दर्यमीमांसेची तपासणी करतात. प्रत्यक्षाच्या संदर्भापासून दूर जाण्यासाठी पुन्हा एकदा सौंदर्यशास्त्रीय प्रश्नांच्या संबंधांतली मर्दकरांची भूमिका चर्चेस घेऊन मर्दकरांचे स्थान या निष्कर्षात्मक प्रकरणापर्यंत येतात. नंतरची परिशिष्टात्मक प्रकरणे मर्दकरी विचारातील एकही दगड तपासल्याशिवाय सोडावयाचा नाही ही प्रतिज्ञा पुरी करतात.

या मांडणीमुळे दोन गोष्टी साधतात. पहिली गोष्ट अशी की सर्व मर्दकरी आधार मर्दकरांनी तळटीपांचे पैजण न घालता आपल्या विवेचनात वापरले असल्याने मर्दकरी भूमिकेची "बेअरिंग्स" - तिचा चेहरा-मोहरा कळेनासा झाला होता. त्यामुळे त्या विचाराची व्याप्ती, आवाका, साऱ्याच बाबतीत चकवी संदिग्धता निर्माण झाली होती. पाध्यांच्या साधार विवेचनात मर्दकरी आधारांना त्या त्या संबंधित ज्ञानशाखांची व्यापक संदर्भचौकट मिळते आणि त्यामुळे तो विचार आणि आपण कोठे आहोत (आणि मर्दकर कुठे होते) याचा वाचकाला स्वच्छ बोध होतो. आणि दुसरा विशेष असा की, इतक्या साऱ्या प्रपंचात मर्दकरी भूमिका आणि तिचे प्रमुख वा द्युयम सिध्दान्त कोणताही अन्याय न होता समोर येतात.

पण केवळ सूत्रबद्धता व न्यायीपणा एवढ्याचसाठी काही या मांडणीचे महत्त्व नाही. या मांडणीत सूचित झालेला (पण पाध्यांना तसा अभिप्रेत नसलेला) असा एक मर्दकरी समीक्षेचा विशेष असा की ही समीक्षा प्रत्ययापासून निघून त्याच्या तात्त्विक स्वरूपापर्यंत पोचण्याचा नैसर्गिक व्यापार होऊ देत नाही. त्याऐवजी आधी तयार केलेल्या तात्त्विक भूमिकेच्या जोखडाखाली कला आणि कलानुभव बसवू पाहते. आमच्या कलाविचारातील मूलभूत चुकीचे निदर्शन या अनिष्ट विचारक्रमात नेमकेपणे होते. पाश्चात्यदर्शने, ज्ञानशाखा, त्यात रूढ असलेल्या विचारपध्दती यांचे आकर्षण आणि अनुसरण यात स्वरूपतः आक्षेपार्ह काहीच नाही. पण त्यांच्या दर्शनाने दिपून जाऊन, विविध ज्ञानशाखांतून पण तिकडेही पृष्ठभागावर वावरत वावरत, सिध्दान्ताची उसनवारी किंवा डागडुजी करत तात्त्विक चौकट आधी मनात तयार करावयाची आणि त्यात अनुभव कोंबून मग त्याच्या स्वरूपाची चर्चाचिकित्सा करण्यास प्रवृत्त व्हावयाचे हा अनैसर्गिक प्रकार आहे. मर्दकरांच्या बाबतीत असे घडले. त्यांचा कलानुभव सच्चा (साहित्याबाबत) पण समीक्षक म्हणून इमान कच्चे. आपल्या (आणि सर्वांच्या) अनुभवापेक्षा त्यांना आपल्या उपपत्ती मोलाच्या वाटल्या. पाध्यांनी केलेल्या प्रकरणाच्या क्रमात हा दोष प्रतिबिंबित झाला आहे. पण पाध्यांनी हा सूचितसुध्दा केला नाही हे कसे? समीक्षक मर्दकरांच्या चुकांचे आणि त्यांच्या, समीक्षेतील त्रुटींचे मूळ तत्वज्ञान इ. ज्ञान शाखांत खोलवर जाऊन शोधणाऱ्या पाध्यांना मर्दकरी भूमिकेतील या मूलभूत

दुभंगलेपणाची जाणीवही कशी नाही? मर्देंकरी सौंदर्यमीमांसा तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र इ. च्या कसोट्यांवर कितपत टिकते याचा विचार करणे एवढेच आपले उद्दिष्ट पाध्यांनी ठरविले असल्याने त्यांचे लक्ष या मर्देंकरी दुभंगलेपणाकडे गेले नाही असे समर्थन करणेही बरोबर होणार नाही. कारण तत्त्वज्ञान इ.तील चुकांत, मानसशास्त्रीय अपुरेपणात मर्देंकरी समीक्षेतील उणीवांची कारणे नसून त्यांचे परिणाम दिसतात. या उणीवांचे मूळ कारण समीक्षा आणि कालानुभव यांच्या परस्परसंबंधाकडे मर्देंकर उलट्या क्रमाने बघत हे होय. त्यांच्या समीक्षेतील कच्चे दुवे 'आधी उपपत्ती आणि मग ती कलांना लावावयाची' या चुकीच्या विचारक्रमात सापडतात. पाध्यांनी या चुकीचा विचार न करणे ही गोष्ट नक्कीच खटकते.

मर्देंकरी कलाविचाराची पाश्चात्य पाळेमुळे दाखविणे आणि त्यांच्या मांडणीतील विसंगती दाखविणे या पलीकडे जाऊन त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करणे हाही हेतू पाध्यांच्या प्रयत्नात अनुस्यूत आहेच. पण वर निर्देश केल्या मर्देंकरी चुकीचे भान न ठेवल्यामुळे या प्रयत्नात उणेपणा येतो.

पाध्यांच्या मते मात्र मर्देंकरी चुकांची कारणमीमांसा वेगळी आहे. यामुळे सौंदर्यविषयक तात्त्विक उपपत्ती फक्त मर्देंकरांचीच आहे या मे. पुं. रेगे यांच्या विधानाशी आपण सहमत असल्याचे नोंदवून मर्देंकरांच्या चुकांचे कारण ते शिक्षित तत्त्वज्ञ नव्हते (असे रेगांच्या पावलावर पाऊल टाकून) हे देऊ करतात. पण ही कारणमीमांसा आणि तीत गर्भित असलेले मूल्यमापनही जरा कोमटच म्हटले पाहिजे. कारण तत्त्वज्ञानात मर्देंकरांना कांट, रसेल चुकीचे समजले; कलाविषयक चर्चेत ऑरिस्टॉटल, रिचर्ड्स इ. ना त्यांनी हवे तसे फिरवून घेतले; आणि प्रत्यक्ष साहित्यमीमांसेशी आपल्या अनुभवाशी त्यांनी प्रतारणा केली हे पाध्ये सिध्द करतात. एवढे होऊनही मर्देंकरांना तत्त्वज्ञ इ. संज्ञांशी जवळीक कशी साधू देता येईल हे मला कळत नाही. पान १९२ वर पाध्ये एक "खरी गोष्ट" सांगतात. ते म्हणतात "मर्देंकरांच्या सौंदर्यमीमांसेची सारी स्फूर्ती पाश्चात्य आहे". खरे तर हे अपुरे सत्य आहे. ती स्फूर्ती पुरेशी पाश्चात्य नाही हे पूर्ण सत्य आहे आणि होत्या-नव्हत्या पाश्चात्य स्फूर्तीची मर्देंकरांनी आपल्या स्वतःच्या कलानुभवाशी फारकत केली. एवढेच नव्हे तर तिला कलानुभवावर लादण्याची त्यांनी कोशीस केली हे संपूर्ण सत्य आहे.

● हे मात्र अनाकलनीय

मर्देंकर सौंदर्यमीमांसक, मर्देंकर : एक तत्त्वज्ञ सौंदर्यमीमांसक अशी त्यांच्या महत्त्वाची उतरती भाजणी कारणमीमांसेसह करून पाध्ये मराठी साहित्याच्या संदर्भातील मर्देंकरांच्या ऐतिहासिक महत्त्वापर्यंत येऊन ठेपतात. मराठी साहित्यसमीक्षेतील सौंदर्यविषयक त्रोटक आढावा घेऊन पाध्ये लिहितात, "कोल्हटकरांनी, जोगांनी सांगितलेले वस्तुनिष्ठ निकष हे मूलभूत तात्त्विक दृष्टीने निश्चित केले आहेत असे वाटत नाही. मर्देंकरांची संबंध सौंदर्यमीमांसा एका सुनिबध्द अशा तात्त्विक विचारप्रणालीने एकत्र बांधलेली आहे हा तिचा महान विशेष होय". (पृ. २०५) हा विशेष महान कसा ते कळत नाही. वस्तुनिष्ठतेचे अगदी शिखर असे भासणारे मर्देंकरी लय नियम कलाकृतीस लागू पडत नाहीत. (खरे म्हणायचे तर ते कोणत्याही कलाकृतीच्या संदर्भात सिध्द होत नाहीत असे विधान योग्य होईल. नियम बाहेरून कलाकृतीला लावण्याची शक्यता मर्देंकरी वस्तुनिष्ठतेतच कल्पनीय आहे.) मग यांच्या तात्त्विक दृष्टीने केलेल्या निश्चितीचा अर्थ काय? कलासोपान-परंपरा जिच्या आधारे मर्देंकर उभारतात ती विशुध्द संवेदनेची संकल्पना सर्वार्थाने इतकी चुकीची ठरते की ती मान्य केल्यास काव्यादी कला निकृष्ट ठरतात, संगीतादी कला उगीचच आखडतात आणि चित्रादी कला यांत्रिकपणे जखडतात. मर्देंकरांचा टीकाव्यवहार आणि त्यांची तात्त्विक मीमांसा, त्यांचे साहित्य आणि त्यांची साहित्यदृष्टी यात संबंध राहात नाही. आणि हे सारे होऊनही मर्देंकरांच्या सौंदर्यमीमांसेत सुनिबध्द तात्त्विक विचारप्रणाली, तात्त्विक बंदिश (पृ. २०६) इ. गोष्टी पाध्यांना दिसतात तरी कशा? खरे पाहाता कोल्हटकरादी समीक्षक संस्कृत पठडी आणि पाश्चात्य पठडी यांची बऱ्याच वेळा गल्लत करीत होते. संस्कृत साहित्यशास्त्राची परिभाषा, १८ व्या शतकातील इंग्रजी टीकेची भाषा यांची विलक्षण गल्लत करीत होते, तर

मर्देकर पाश्चात्य साहित्य टीकेतली परिभाषा आणि इतर ज्ञानशाखांतील सिद्धांत यांची गल्लत करीत होते. परिणाम एकच होत होता, तो असा की कलानुभव आणि समीक्षक यात कुठे संबंधच प्रस्थापित होत नव्हता. मग मर्देकरांना जास्त तात्त्विकता इ. चे जादा गुण कशासाठी द्यावयाचे? आणि अशी तरफदारी पाध्ये का करतात?

याचे कारण पाध्यांच्या हेगेलवादी लोकांच्या चालीवरील विचारप्रणालीत असावे. आधीच्या सर्व मीमांसांमध्ये सुटी आणि विखुरलेली सूत्रे, सत्ये होती आणि तिथून प्रगती होत होत शेवटी हेगेलच्या मीमांसेत त्यांची एकमेव व नीट बांधणी झाली असा हेगेलवाद्यांचा प्रगतिवाद पाध्यांनाही घेरतो आहे असे वाटते. जोग इत्यादींची भूमिका मर्देकरांजवळ जाते इ. म्हणत पाध्ये मर्देकरांचे ऐतिहासिक महत्त्व प्रस्थापित करू पाहातात, पण हे काही पटत नाही. मर्देकरी विचारात तत्त्वाभास होता, ठामपणा होता. साहित्यविषयक क्षमता, चित्रकलेची आवड आणि संगीताविषयी नैतिक (किंवा औपपत्तिक) आकर्षण होते. हे सर्व मराठी साहित्यक्षेत्रात खळबळ माजविण्यास पुरेसे होते. पण पाध्येकृत मर्देकर-प्रशास्तीस एवढा आधार पुरेसा नाही.

अशा दुबळ्या पुराव्यावर पाध्ये मर्देकरांना 'तात्त्विक बंदिश' इ. पदके बहाल करण्यास कसे उद्युक्त झाले याचा आपण विचार करू लागलो की, एक महत्त्वाचा मुद्दा लक्षात येतो. तो असा की मर्देकरांच्याच मोडक्या शिडीवर पाध्यांनी पाऊल टाकले आहे. सौंदर्याचे नियम देऊ पाहणाऱ्या मर्देकरांनी साहित्य सोडल्यास कोणत्याही इतर ललित कलेच्या आविष्कारांचा आस्वाद कसोशीने घेतला नाही आणि नाट्य, चित्रपट, नृत्य-नाट्य इ. अनेक कलांची संगमभूमी असणाऱ्या आविष्कारांकडे तर त्यांनी सोयीस्करपणे काणाडोळा केला. प्रतिस्पर्ध्याला त्याच्याच मैदानात चीत करावे या न्यायाने पाध्यांनीही मर्देकरांची सौंदर्यमीमांसा तपासताना मर्देकरी कण्यांचाच उपयोग केला. त्यामुळे पाध्ये जास्तीत जास्त काय सिद्ध करू शकले? तर बेलच्या आकृतिवादात मर्देकरांनी 'अर्थ' भरला, माध्यमकल्पना त्यांनी विश्लेषणात्मक तत्त्वज्ञानात बांधली, एयर-रसेलच्या धर्तीवर सौंदर्यात्मक संघटनेची उभारणी केली. इ. पण या व यासारख्या इतर कलमे करणाऱ्याची मीमांसा सौंदर्याविष्काराच्या बहुसंख्य उदाहरणांत किती थिटी पडली ही जाणीवच पाध्यांच्या टीकादृष्टीतून सुटली. मर्देकरांच्या मीमांसेतील उणीवा दाखवायला मर्देकर मर्देकरांच्याच संदर्भात तपासणे ठीक होते. पण मर्देकरांची मीमांसा तपासायला पाध्यांनी, मर्देकरांनी आखून दिलेल्या कलानुभवांच्या वर्तुळाबाहेर जायला हवे होते. पाध्ये तीच वर्तुळे फक्त जरा मोठी करतात. यामुळे मर्देकरांना झुकते माप आणि कलानुभवाला दुय्यम स्थान अशी आपत्ती ओढवते.

मर्देकरांचा प्रभाव मराठी समीक्षेवर मुळीच पडला नाही. त्यांचा दबदबा आणि दरारा मात्र मोठा होता. मर्देकरांच्या सावलीतून आता मराठी समीक्षा बाहेर पडू पाहत आहे. अशा वेळी सौंदर्यशास्त्राचे असे एक मोठे कपाट आणि वेगवेगळ्या कलांसाठी त्यात वेगवेगळे खाने अशी कल्पना बाळगणारे लोक कलांची अप्रत्यक्षरीत्या आणि कलाविचाराची प्रत्यक्ष गळचेपी करतील. हे टाळायला हवे. आणि यासाठी कलांची स्वायत्तता मान्य करणारे आणि तरीही साक्षात्कारी भाषेत न बोलणारे समीक्षक आता पुढे सरसावले पाहिजेत. या दिशेने पहिले पाऊल म्हणजे मर्देकरांसारखे टप्पे नीट ओलांडले जाणे. त्या दृष्टीने पाध्यांच्या पुस्तकाचे महत्त्व एक समर्थ पूर्वतयारी म्हणून निर्विवाद आहे.